

General-pukovnik u penziji
PEKO DAPČEVIĆ

*Druga proleterska divizija od Kolašina, preko Sutjeske, do Sjetline**

Ostvarujući zamisao Vrhovnog štaba o razvijanju ofanzivnih dejstava poslije bitke na Drini, dvije nepotpune brigade Druge proleterske divizije — tri bataljona Druge proleterske i Četvrta proleterska brigada — i Peta crnogorska brigada Treće udarne divizije potpuno su razbile 1/2. maja 1943. godine četnike i jedan italijanski puk na Javorku kod Nikšića, od koga se spasla samo jedna ili najviše dvije čete sa komandantom puka.¹

Početkom maja 1943, u sastavu Druge proleterske divizije nalazile su se: Druga proleterska, Četvrta proleterska, Druga udarna

* Autor je ovaj prilog za naš časopis priredio na osnovu njegovog eseja objavljenog pod istim naslovom u Zborniku radova »Sutjeska«, knj. I, Vojnoizdavački zavod JNA »Vojno delo«, Beograd 1960.

¹ Na Javorku i u rejonu Jasenovog Polja ubijeno je oko 650, a zarobljeno oko 600 italijanskih vojnika i oficira i oko 200 četnika, i zaplijenjeno: 7 tanketa, 17 kamiona, 4 motocikla, 4 brdska topa, 11 minobacača, 24 mitraljeza, oko 600 pušaka, nekoliko desetina mašinskih pušaka, 5 radio-stanica, velika količina municije za ova oruđa i znatne količine opreme i hrane. Zarobljenici su kroz nekoliko dana bili zamijenjeni za internirane i zatvorene rodoljube, kojima su popunjene Četvrta proleterska i Peta crnogorska brigada. Naši gubici su bili minimalni. U ovom boju istakla se Peta crnogorska brigada Treće divizije i njen komandant Sava Kovačević. Tada je Centralnom komitetu i Vrhovnom komandantu upućena otprilike ovakva depeša: »Čestitamo vam 1. maj pobjedom na Javorku u kojoj je ubijeno 650, zarobljeno 600 italijanskih vojnika i oficira; zaplijenjena sva ratna oprema i razbijeni četnici«. Depešu su potpisali komandant i komesar Druge proleterske divizije.

dalmatinska i Sedma krajiška brigada (pridodata poslije bitke na Drini). Tada je Štabu divizije Vrhovni štab stavio do znanja da se tri brigade Prve proleterske divizije kreću ka Vasojevićima sa ciljem da napadnu neke tamošnje italijanske garnizone i četnike (vjероватно najprije na Mojkovac — Kolašin) čim tamo stignu.

Između 2. i 5. maja brigade Druge proleterske divizije nalazile su se: Sedma krajiška na Sinjajevini (Timar — Bare); Četvrta proleterska se prebacivala od Javorka prema južnim padinama Sinjajevine, ka prostoru Malinsko — Strug (sem 3. bataljona koji je ostao u Lukovu oko Nikšića i Gvozda); Druga proleterska je sa dva bataljona držala položaje Gornje Polje — Javorak, dok su se dva njena bataljona nalazila na prostoru Uzlup — Šćepan Polje, a jedan na putu od Nikšića ka Šćepan-Polju; Druga dalmatinska brigada je još bila angažovana u blokadi Foče. Takav raspored brigada omogućavao je angažovanje divizije bilo ka Kolašinu i Vasojevićima, radi sadejstva Prvoj proleterskoj diviziji na tom pravcu, bilo prema Nikšiću i Podgorici; Štab divizije se 6. i 7. maja nalazio u Mokrom (3 km jugozapadno od Šavnika), a od 7. do 9. maja u selu Miloševići (4 km južno od Šavnika).

Pripreme za napad na Kolašin

Na savjetovanju u Kruševu, kome je prisustvovao i komandant Prve proleterske divizije, Vrhovni komandant je naredio da se Druga proleterska divizija koncentriše prema Kolašinu i da, ako to situacija dozvoli, zauzme Mateševo, izbije na Bioče i Vjetrenik; da Prva proleterska divizija za to vrijeme zauzme Bijelo Polje, zatim da obje najprije zauzmu Mojkovac i Kolašin, a kasnije i Berane. Komandant Druge proleterske divizije je odmah, depešom poslatom 8. maja iz Kruševa, naredio svojim brigadama da krenu u pravcu Kolašina, ali ih je usmjeravao tako da ih može upotrijebiti i u pravcu Vasojevića.

Dok se (12. maja) glavnina Druge proleterske divizije počela prikupljati za napad na Kolašin, dotle je prema Bioču i Podgorici upućena (pod komandom Nika Strugara) Udarne grupa bataljona (3. bataljon Četvrte proleterske, 2. i 4. bataljon Pete crnogorske brigade i neke partizanske snage sa tog rejona). Zadatak Udarne grupe je bio da, u sadejstvu sa dva bataljona Zetskog NOP odreda,

razbije i uništi četnike i italijanske snage u rejonu Pipera i Bioča i da na taj pravac privuče što jače neprijateljske snage.²

Prema naređenju Vrhovnog komandanta (od 14. maja) Kolašin je trebalo napasti 17. maja. Plan za napad povjeren je Štabu Druge proleterske divizije. Prva proleterska divizija imala je prethodno da likvidira Mojkovac, a zatim su obje divizije trebale da brzo i skriveno grupišu svoje glavne snage s jedne i druge obale Tare za brz i energičan napad na Kolašin.

U to vrijeme u dobro fortifikacijski uređenom Kolašinu nalazilo se: dva bataljona divizije »Venecija«, jedna brdska baterija, preko 500 Đurišićevih i dva bataljona srbijanskih četnika. Pored toga, sa jugoistoka primicala se njemačka 1. brdska divizija.

Početak neprijateljske protivofanzive

Pošto je iznenada upala u Andrijevicu i Kolašin i razoružala četnike, njemačka 1. brdska divizija je, 15. maja u zoru, prešla u nastupanje protiv snaga Glavne operativne grupe, i to na pravcu glavnog udara njemačkih snaga na ovom sektoru — u zoni između Brodareva i Kolašina. Pri tome je sjevernije, pravcem Vlaško Polje — Šahovići, nastupala njena borbeni grupa »Remolt« (99. brdski lovački puk sa ojačanjima), dok je južnije, pravcem Mateševo — Kolašin, nastupala grupa »Salminger« (98. brdski lovački puk sa ojačanjima). Od Kolašina ka Mojkovcu bio je upućen jedan motorizovani odred (»Daumiler«), dok je iza grupe »Salminger« nastupala rezerva ove divizije. U Andrijevići se nalazio puk »Brandenburg«. Poslije ulaska u Kolašin grupa »Salminger« produžila je ka Mojkovcu, a odred »Daumiler« ka Gornjem Lipovu.

Do 15. maja prema Kolašinu i Mojkovcu bilo je prikupljeno pet brigada (prema Mojkovcu Prva proleterska i Treća krajiška, a zapadno od Kolašina Sedma krajiška, Četvrta proleterska i Druga dal-

² Ta grupa bataljona je, prodirući ka Bioču, razbila crnogorske četnike koncentrisane na liniji Pantelijevo brdo — Ilijino brdo, a zatim, noću 15/16. maja, na južnim padinama Vežešnika razbila italijanske snage (upućene iz Podgorice) i tom prilikom potpuno uništila štab italijanskog 383. puka i njegov 3. bataljon i zaplijenila veliku količinu oružja, municije i opreme.

Događaji kod Bioča dobrim dijelom su bacili u to vrijeme u zasjenak događaje na ostalim djelovima fronta. Pretpostavljajući da su to uvodne borbe za proboj snaga Glavne operativne grupe prema staroj Crnoj Gori i Albaniji, Nijemci i Italijani su preduzeli hitna prebacivanja jedinica na jug, ka liniji Mateševo — Bioče — Podgorica — Spuž. Ovakvo odvlačenje neprijateljskih snaga sa pravaca glavnih zbivanja odrazilo se donekle nepovoljno na njihovo grupisanje u kasnijim fazama bitke.

matinska, koja je tih dana stigla sa Tepaca u Boan). U momentu početka neprijateljske protivofanzive, brigade Druge proleterske divizije bile su ovako raspoređene: Četvrta proleterska zapadno od Kolašina (štab brigade u Bistrici), Sedma krajiška u rejonu sela Lipova, Druga dalmatinska u rejonu sela Boana i sela Bara.³ Štab divizije u Boanu.

Tako je 1. brdska divizija napala naše snage u trenutku kada je Vrhovni štab planirao zauzimanje Mojkovca i Kolašina, prema kojima su već bile prikupljene brigade Prve i Druge proleterske divizije određene za napad na ove utvrđene neprijateljske garnizone.

Već prvog dana protivofanzive razvile su se oštre borbe, naročito na sektoru Prve proleterske divizije, prema kome je dejstvovala sjeverna grupa 1. brdske divizije. Neprijatelj je ubrzo uspio da overlada prostorijom istočno od linije Šahovići — Slijepač-Most i grebenom jugozapadno od Šahovića.

Još ne uviđajući da se radi o ofanzivi širokih razmjera, Vrhovni štab naređuje Prvoj i Drugoj proleterskoj diviziji da zajedničkim dejstvima (Prve proleterske, Treće krajiške i Druge dalmatinske brigade) osujete neprijateljski prodor prema Šahovićima, zadržavajući i dalje inicijativu za predviđena ofanzivna dejstva. Međutim, neprijatelj produžuje napade, potiskuje Prvu proletersku brigadu i zauzima Šahoviće. U isto vrijeme on je, po prelasku Tare kod Mojkovca, produžio dejstva sjevernim padinama Sinjajevine i izbio na liniju Šanac — Donje Lipovo, dok je grupa »Salminger« forsirala Taru kod Kolašina. Zbog toga je Druga proleterska divizija bila prinuđena da se povuče na lijevu obalu Tare, održavajući i dalje vezu sa Prvom proleterskom divizijom. Drukčije se nije ni moglo ni smjelo dejstvovati, i to ne samo zbog toga što je za nas bio važan taj crnogorsko-hercegovački pivo za razvijanje daljih dejstava već i zato što je ranija praksa pokazala da su se protiv sličnih poduhvata neprijatelja mogla planirati solidna protivdejstva samo onda kada se jasno ispoljila njegova namjera, inače bi bilo isuviše »manevrovanja«, a naše trupe ne bi nikada stekle upornost koja je karakterisala sva njihova borbena dejstva.

U izvještajima Štaba Prve proleterske divizije upućenim 17. maja Vrhovnom štabu naglašeno je da napadi jakih neprijateljskih snaga, izgleda, imaju prije karakter šire protivofanzive na čitavom

³ Druga proleterska brigada već je bila ušla u sastav Drinske operativne grupe, u koju su se (22. maja) vratila i njena dva bataljona dotad angažovana na pravcu Javorak — Nikšić.

frontu Glavne operativne grupe nego lokalnog napada na ove dvije divizije radi njihovog odbacivanja od njemačkih i italijanskih garnizona. Podvučeno je i to da pojava Nijemaca mijenja dotadašnje planove i perspektive, te Štab Prve proleterske divizije smatra da bi u tome pravcu, ako bi se i pored toga ostalo »pri ranijem planu za likvidaciju neprijateljskih snaga na našem sektoru« (misli se na zauzimanje Mojkovca i Kolašina), trebalo jače angažovati i Drugu proletersku diviziju. Stoga je Vrhovni štab i naredio Drugoj proleterskoj diviziji da izvrši pritisak ka Mojkovcu.

Četvrta proleterska brigada je uspjela (18. maja) da u rejonu Umova privremeno okruži neke neprijateljske dijelove koji su bili prodrli od Kolašina. Pretpostavljajući da se radi o pripremi jačih napada na Mateševo i Kolašin, Nijemci su odmah preduzeli napad jakim snagama od Kolašina i Lipova, oslobodili okružene dijelove i zauzeli Vučje. Toga dana Druga dalmatinska brigada vršila je pritisak prema Mojkovcu radi usporavanja neprijateljskog nadiranja na tom pravcu i sadejstva brigadama Prve proleterske divizije. Štab Prve proleterske divizije tražio je da ova brigada u toku noći 18/19. maja energično napadne jake neprijateljske kolone koje su primijećene u Gornjim i Donjim Poljima, zapadno od Mojkovca, obećavajući da će u isto vrijeme i njene snage izvršiti jak pritisak na Mojkovac.

Iz izvještaja o koncentrisanju jačih neprijateljskih snaga u Gornjim i Donjim Poljima, Vrhovni štab je zaključio da će one produžiti nadiranje lijevom obalom Tare ka Bistrici, pa je naredio (18. maja u 11.45 časova) da Druga proleterska divizija hitno tamo usmjeri Sedmu krajišku brigadu i sigurno zatvori pravac prema Bistrici. U isto vrijeme naredio je da Četvrta proleterska uputi jedan svoj bataljon na Vratlo sa izviđačkim dijelovima ka Gornjem Lipovu, i da odmah povuče svoj 3. bataljon sa pravca Bioča, iz sastava Udarne grupe Nika Strugara. Takvim pomjeranjem snaga Druge divizije uz istovremeno povlačenje brigada Prve divizije na liniju Vaskovo — Koveren, front prema istoku je mnogo čvršće povezan, što je znatno bolje obezbjeđivalo potrebno sadejstvo ove dvije divizije i efikasnije planiranje njihovog daljeg angažovanja. To je, istovremeno, bio i trenutak kad se konačno odustalo od napada na Mojkovac i Kolašin, trenutak kada je Vrhovni štab počeo preduzimati opsežnije mjere i pripreme u skladu sa novonastalom operativnom situacijom, za koju je bilo naročito karakteristično to da je inicijativa sve više prelazila u ruke neprijatelja. A da bi se situacija još više razjasnila i da bi se donijela odluka o našim budućim dejstvima i eventualnom

pravcu proboja, ako bi nas neprijatelj okružio — trebalo je još izvjesno vrijeme pružiti otpor njegovim snagama. U međuvremenu su date direktive i izdata naređenja za izvršenje budućeg manevra, a brigade Prve i Druge proleterske divizije povučene su za 5—15 km, radi međusobnog čvršćeg povezivanja, predaha i slobodnije upotrebe.

Ovo vrijeme Vrhovni komandant je iskoristio za proučavanje novonastale situacije i preduzimanje odgovarajućih mjera, jer je u Vrhovnom štabu bilo jasno da mogu nastupiti teški okršaji i da već treba misliti na to kako da se najorganizovanije, planski i sa najmanje žrtava, vještim manevrom, izvuku snage Glavne operativne grupe iz odlučne bitke, koja nije ništa obećavala do nova velika krvavljenja i okruženje grupe od strane neprijatelja u cilju uništenja njenih glavnih snaga. Vrhovni komandant, u svoj štab na Crnom Jezeru pod Durmitorom, poziva najprije komandanta Prve, a onda i komandanta Druge proleterske divizije. Na osnovu zaključaka sa ranijeg savjetovanja u Vrhovnom štabu, gdje je cijenjena situacija, sada je raspravljano o situaciji i određivane su okvirne mjere koje treba preduzeti kada se nešto jasnije ispolje namjere neprijatelja. Raspravljano je o pretpostavci da se snage Glavne operativne grupe, manevrom preko Drine kod Broda (nešto južnije od Foče), probiju u Bosnu, ali i naglašeno da se razmatraju još dva pravca: između Pljevalja i Drine, i preko Sutjeske prema Bosni. Vrhovni komandant je ukazivao na težinu situacije koja može nastupiti i zahtijevao od komandanata divizija da brzo reaguju imajući u vidu cjelinu grupe i da stalno obezbjeđuju sadejstvo na terenu, jer su to uslovi kojima će se obezbijediti pobjeda u ovoj, kao i u dotadašnjim operacijama. Naglašavao je da smo malo obaviješteni i da se odluka ne smije donositi isuviše brzo, a usto i da se moraju čekati Englezi.

U toku proteklih petodnevnih borbi situacija je postajala sve jasnija i davala podatke za donošenje odgovarajuće odluke. Vrhovni komandant jasno uviđa da je okruženje jakim neprijateljskim snagama sa nekoliko pravaca već otpočelo i da neprijatelj ne samo što nastoji da nam spriječi prodor ka jugoistoku već i da preduzima koncentrično nadiranje jakim snagama i na drugim pravcima (od Pljevalja, Foče, Gackog), težeći da nas sabije na užji prostor Durmitor — Maglić — Šćepan Polje i tu razbije i uništi. U takvoj situaciji Vrhovni komandant je odlučio (19. maja) da se Glavna operativna grupa probija u Bosnu i, u vezi s tim, odmah naredio da se izvrši pregrupisanje glavnih snaga prema fočanskom sektoru koji je, u toj operativnoj situaciji, pružao najviše izgleda za uspjeh.

Početak okružavanja naših snaga

Oko podne 20. maja Vrhovni štab nas je obavijestio o koncentričnom nastupanju neprijateljskih snaga od Pljevalja, Foče i Gackog i o tome da su Prva proleterska i Treća krajiška brigada upućene ka Foči. U vezi s tim je naredio: da se Sedma krajiška brigada odmah uputi pravcem Šavnik — Pivski Manastir — Ravno radi pojačanja Desete hercegovačke brigade koja je sprečavala nadiranje jakih neprijateljskih snaga na pravcu Gacko — Goransko; da se Druga dalmatinska brigada pomjeri na lijevu obalu Tare, s tim da manjim snagama brani prelaze kod Dobrilovine (20 km zapadno od Šahovića), Prenčana (20 km istočno od Žabljaka), Đurđevića Tare, Lever Tare i Tepaca, a glavnim snagama da se još zadrži na prostoru Krš (oko 10 km istočno od Žabljaka); da se Četvrta proleterska brigada pomjeri na prostor Krnja Jela — Boan, ostavljajući jače zaštitne dijelove na Vratlu i prema Gornjoj Morači.⁴

Sjutradan predveče Štab Druge proleterske divizije krenuo je iz Boana za Timar, dok su brigade već bile u pokretu, prema naređenju Vrhovnog štaba od prethodnog dana. Sedma krajiška brigada, poslije usiljenog marša od sela Lipova preko Dubrovske, Dubljevića i Borkovića, stigla je (23. maja) u Orah gdje, zajedno sa Desetom hercegovačkom brigadom, vrši noćni protivnapad (23/24. maja) na neprijateljske snage prema Berušici. Sjutradan se obje brigade povlače na položaj na liniji Kućetine — Šejtan Kula, a 25. maja Sedma krajiška brigada povlači se na Goransko. Poslije prelaska na desnu obalu Pive, brigada se u toku 27. maja razmjestila u rejonu Pirni Do.

Četvrta proleterska brigada je i dalje svojim dejstvima na južnim padinama Sinjajevine usporavala nadiranje južne grupe (»Sal-minger«) 1. brdske divizije, tako da je ona tek 24. maja dostigla liniju: Borova Glava — Jablanov vrh — Ravno. Brigada je 24/25. maja izvršila protivnapad na Jablanov vrh koji, istina, nije uspio, ali je zadržano nadiranje 1. brdske divizije na tom pravcu sve do 27.

⁴ Uveče 20. maja obruč oko Glavne operativne grupe znatno jasnije se ocrtavao: glavnina 7. SS divizije »Princ Eugen« (brojnu oznaku 7 dobila je kasnije, sredinom decembra 1943) nalazila se u rejonu Nikšića, a jedna njena kolona ispred Ravnog (8 km istočno od Avtovca); divizija »Ferara« u rejonu južno od Nikšića; Grupa »Anaker« izbijala je na liniji Gacko — Vrbnica, a ostale snage 118. divizije sa 4. lovačkom brigadom već su bile na liniji Mješaja — Četinište — Zlataja; 369 (nepotpuna) divizija, u rejonu Gotovuše i Čajniča, bila je u tijesnoj vezi sa Italijanima u Pljevljima, a pozadi nje je bio 63. bugarski puk; bataljoni divizije »Taurinense« izbijali su na put Pljevlja — Tulovo, a pozadi njih 61. bugarski puk; 1. brdska divizija nalazila se zapadno od linije Šahovići — Mojkovac — Kolašin.

maja. Brigada je zatim preduzela marš pravcem: Mjetičak — Komarnica — Boban — Nikolin Do — Boričje — Pišča — Vojnovići (3 km od Krsca), gdje je zanoćila 29/30. maja.

Druga dalmatinska brigada prebacila se na ranije određenu prostoriju radi izvršenja postavljenog zadatka. Njena glavnina se 26. maja nalazila na Sinjajevini u rejonu Ružice, a 30. maja brigada je bila na maršu od Negobuđe za Mratinje.

Štab Druge proleterske divizije stigao je 29. maja u selo Boričje, a 30. maja se prebacio u selo Kneževići.

Naša protivdejstva radi sprečavanja užeg okruženja i održavanja inicijative

Vrhovni štab je ubrzo uvidio opasnost od manevra lijevog krila 7. SS divizije i dijelova grupe »Anaker«, koji su težili da što prije ovladaju prelazima na Pivi, kod Goranskog, Plužina i Mratinja, i onemoguće proboj našim snagama ka Ravnom i Izgorima. U vezi s tim 26. maja naredio je Štabu Druge proleterske divizije da, sa Četvrtom proleterskom brigadom, krene preko Pive na gatački pravac i preuzme komandu nad Desetom hercegovačkom i Sedmom krajiškom brigadom, s tim da sa ove tri brigade razbije lijevo krilo 7. SS divizije, a zatim produži ofanzivna dejstva ka liniji Gacko — Černerno — Suha. Takvim grupisanjem tri brigade na gatačkom pravcu stvoreno je veoma važno bočno osiguranje na južnim masivima planina Bioča, Maglića i Volujka, koje će prilikom prelaska Glavne operativne grupe preko Mratinja (Vučeva) i Sutjeske i u daljem razvoju događaja igrati značajnu ulogu u obezbeđenju od dejstva neprijatelja od Ravna, Maglića, Gacka i Konjskih Voda.

Zaštita južnog boka na odsjeku Mratinje — Trnovačko Jezero — Suha, koja je ranije bila povjerena Prvoj proleterskoj brigadi, sada je pala u dio Drugoj proleterskoj diviziji, koja će taj zadatak izvršavati ofanzivnim dejstvima sa ciljem da se omogući planirani proboj čitave Glavne operativne grupe iz okruženja. Tako brza i svojevremena pregrupacija jednog dijela naših snaga (kuda će kasnije biti upućena glavnina Glavne operativne grupe) došla je kao posljedica odustajanja od proboja glavnih snaga južno od Foče, odnosno kod Broda na Drini, i odluke da se glavnim, ili čak i svim snagama, probija обруч preko Sutjeske i Zelengore u pravcu Bosne. Sreća je što je Vrhovni štab svojevremeno donio tu odluku i tim ofanzivnim manevrom obezbijedio izvršenje konačne zamisli o proboju snaga

Glavne operativne grupe iz okruženja. To je bio onaj odlučni moment u čitavom daljem vođenju ove operacije koji je omogućio da se isprave neke posljedice početnog — nešto sporijeg reagovanja.

Sjutradan (30. maja) oko prelaza kod Mratinja bile su prikupljene tri brigade: Sedma krajiška (bez jednog bataljona), Deseta hercegovačka (bez Mostarskog bataljona) i Četvrta proleterska brigada. Sa te tri brigade trebalo je odbaciti neprijatelja od Javorak, razbiti ga u dolini Vrbnice i na prostorijski Plužine — Goransko, i deblokirati prelaze preko Pive u rejonu Krsca i Pivskog Manastira.

Vrhovni štab je, na osnovu procjene situacije, promijenio naređenje koje je ranije izdao Štabu Druge proleterske divizije, tako da je Štabu Treće udarne divizije naredio da sa Četvrtom proleterskom, Sedmom krajiškom, Desetom hercegovačkom i Drugom dalmatinskom brigadom razbije neprijatelja koji nadire pravcem Plužine — Javorak — Mratinje i da ga što dalje odbaci ka jugozapadu, oslobađajući time pravac Krstac — Plužine — Miloševići — Stabna — Izgori — Grab. Pošto je ukazivao na potrebu brzog i energičnog rada na tom pravcu, Vrhovni štab je kasnije depešom naredio da se ova akcija preduzme ne čekajući na Drugu dalmatinsku brigadu, koja je još bila na maršu.

Tako je ovim bojem rukovodio Štab Treće udarne divizije, s tim što su se na njegovom komandnom mjestu nalazili komandant i komesar Druge proleterske divizije (jer se većina brigada Druge proleterske divizije nalazila na tom pravcu). U pismu Vrhovnog štaba, koje je odmah poslije boja (ili pri kraju boja) došlo Štabu Druge proleterske divizije, govorilo se o nesporazumu koji je nastao promjenom ranijeg naređenja o rukovođenju ovim bojem — najprije je određen Štab Druge proleterske, a zatim Štab Treće udarne divizije. Međutim, ovaj nesporazum nije imao posljedica; naređenje Vrhovnog štaba je izvršeno — neprijatelj je zaustavljen i odbačen prema Plužinama i Stabnu.

Zadržavajući se na prelazu Pive oko organizovanja prelaska (jer je situacija oko mosta sjutradan, u slučaju naleta neprijateljske avijacije, mogla biti kritična — ako se brzo ne napravi red) i davanja uputstava brigadama, Štab Druge proleterske divizije je 1. juna stigao u Mratinje.

Na mratinjskom pravcu, koji je predstavljao osjetljivo žarište na južnom boku Glavne operativne grupe, razvile su se žestoke borbe. One su, uglavnom, ovako tekle: dijelovi 1. bataljona Sedme krajiške brigade, po izbijanju na Javorak, sukobili su se (30. maja)

u susretnoj borbi sa prednjim dijelovima grupe »Anaker« (2. bataljonom 738. puka) i uspjeli da ih zadrže, a zatim da ih, kada su u toku noći 30/31. maja počele pristizati ostale snage (iz Sedme i Desete brigade), odbace uz velike gubitke ka Štirnu i Brljevu. Time je u posljednjem momentu održan Javorak (vrlo jak topografski oslonac) i spasen najvažniji prelaz na Pivi, oko koga će se narednih dana razviti vrlo uporne i iscrpljujuće borbe.

Noću 31. maja/1. juna izvršen je opšti napad sa pristiglim dijelovima iz ove tri brigade: Sedmom krajiškom pravcem Javorak — Brljevo, Četvrtom proleterskom, preko Štirna, ka Budnju, a Desetom hercegovačkom preko Stabna i Sedlara. Razvile su se teške i uporne borbe sa jurišima i protivjurišima, koje su trajale cijelu noć i sljedeći dan, u kojima su i naše i neprijateljske snage ozbiljno iskrvavile (južno od Brljeva bila je okružena jedna veća grupa Nijemaca). Nijemci su se bili naročito jako utvrdili iznad sela Budnja i južno od sela Brljeva (Budanj je pao u naše ruke oko podne 1. juna). Međutim, u toku noći 1/2. juna počinju pristizati nove, svježije neprijateljske snage. Nijemci su, naime, uočili da Glavna operativna grupa prenosi težište na sjeverozapad i da će pokušati da izvrši proboj preko Sutjeske, pa su odlučili da, pored ostalog, prebace glavninu 7. SS divizije sa Komarnice i usmjere je ka sjeveru, između Pive i Sutjeske, ususret 118. diviziji. Dio ovih snaga već je pristizao u toku noći 1/2. juna preko Vrbnice i ojačavao snage na pravcu Javoraka. Pojava novih njemačkih snaga u momentu kada su Četvrta i Deseta brigada bile spremne da produže dejstva preko Vrbnice prema Goranskom i Plužinama, uticala je na dalje odluke i tok dejstva na ovom pravcu. A kada su se, u toku 2. juna, pojavile jače neprijateljske snage od Volujka (preko Vlasulje) i ugrozile pravac preko Presjeke ka Mratinju, naše snage su se morale povući sjevernije i zauzeti nov raspored (Deseta hercegovačka na položaju Kravovo brdo — Katin kuk, Četvrta proleterska na pravcu Štirno — Javorak, a Sedma krajiška brigada na pravcu Brljevo — Javorak).

Situacija na mratinjskom pravcu se u toku 2. juna sve više pogoršavala. Neprijatelj ubacuje nove snage preko Štirna i Brljeva, a preko planine Bioča ozbiljno, ugrožava bok Desete hercegovačke brigade.

Sva naređenja koja je Vrhovni štab u toj situaciji izdao Druvoj proleterskoj brigadi, Trećoj udarnoj i Druvoj proleterskoj diviziji, imala su za cilj da se očuva inicijativa i sadejstvo unutar grupe i obezbijede ofanzivna dejstva na pravcu Sutjeska — Zelengora, da bi se obezbijedilo ostvarenje već oformljene opšte zamisli. U njima

se već ocrtava ideja o probodu jednog dijela Glavne operativne grupe preko donje Sutjeske ka Vrbnici, a drugog dijela preko Graba i Suhe na Zelengoru, što je konačno utvrđeno na savjetovanju u Mratinju i Lokvi Dernečište.

Usmjeravanje dejstava glavnih snaga ka pravcima proboda

Situacija na pravcu proboda bila je još prilično neizvjesna jer je neprijatelj, usljed naših protivdejstava, još manevrovao. Pošto tri brigade (Druga proleterska, Šesta istočnobosanska i Majevička) ne uspijevaju da odbace neprijatelja na pravcu selo Vrbnica, Vrhovni komandant hitno upućuje i Prvu proletersku brigadu u dolinu Sutjeske da zajedno sa njima razbije neprijatelja na odsjeku Popov Most — Tjentište, proširi brešu i izvrši prodor ka Vrbnici, kao jednom od smjerova prodora glavnine snaga Glavne operativne grupe. U isto vrijeme naređuje Štabu Druge proleterske divizije da i on aktivnim dejstvom (Četvrte proleterske preko Graba ka Jabuci i žandarmerijskoj stanici Zelengora, a Druge dalmatinske preko Suhe, Donjih i Gornjih Bara ka Hrčavki) razbije neprijatelja i proširi brešu za probod ovim pravcem, a potom da napada prema Tođevcu i selu Vrbnici, u bok njemačkih snaga na Sutjesci. Time bi naše trupe bile dovedene u položaj koji je zahtijevao samo još jedan udar i skok pa da se neprijateljski обруч razbije i obezbijedi probod ka Bosni. (U toku noći 2/3. juna Četvrta proleterska brigada je, po naređenju Vrhovnog štaba, povučena sa mratinjskog pravca i upućena na sektor Sutjeske).

Pošto je, usljed pojave 7. SS divizije na južnom boku, napuštena namjera o odbacivanju neprijatelja južno od Vrbnice i oslobođenju puta za Grab, Druga proleterska divizija je dobila zadatak da, kao lijeva (bočna) kolona, krene u pravcu Sutjeske, osiguravajući glavne snage od pravaca Ravno — Maglić i Gacko — Izgori — Suha. (U sastav Treće udarne divizije vraćena je Deseta hercegovačka, a privremeno joj je pridana Sedma krajiška brigada).

U zoru 3. juna Štab Druge proleterske divizije nastavio je pokret iz Mratinja za katun Plan (3,5 km jugoistočno od Tjentišta). To je bio vrlo težak marš po kiši, gradu i vijavici, u kome su ljudi padali od gladi i iznemoglosti. Toga dana, na savjetovanju u Vrhovnom štabu u Mratinju, donesena je odluka, koja je konačno oformljena na savjetovanju u Lokvi Dernečište, da Prva i Druga proleterska

ska divizija, po mogućnosti u jednom zamahu, probiju neprijateljski obruč na Sutjesci i Zelengori, s tim da se Prva proleterska divizija (ojačana Šestom istočnobosanskom i Majevičkom brigadom) probije pravcem Košur (Popov Most) — Vrbnica i poslije proboja prebaci preko pruge Sarajevo — Višegrad, a Druga proleterska divizija sa Vrhovnim štabom pravcem Suha — Bare — Konjske Vode, a zatim preko Treskavice na Bradinu. Na savjetovanju u Lokvi Dernečište riješeno je da Treća udarna divizija (Peta crnogorska, Prva dalmatinska i Treća sandžačka brigada) i Sedma banijska divizija (Sedma, Osma i Šesnaesta banijska brigada) ostanu sa ranjenicima s tim da se, prema situaciji, probijaju za ovim kolonama ili prema Sandžaku, a odatle za istočnu Bosnu, ili prema Hercegovini, pa da se onda vrate na teren Crne Gore i razviju dejstva (u granicama svojih mogućnosti), kao što je ranije bilo predviđeno za Glavnu operativnu grupu. U prvo vrijeme Prva proleterska divizija nastojaće da se probije na sjever preko Košura i Popovog Mosta, a Druga proleterska divizija preduzeće mjere da osigura stazu za Zelengoru od Suhe preko Bara ka Konjskim Vodama. (Na ovom savjetovanju usvojena je i odluka o rasformiranju Drinske operativne grupe). Štab Druge proleterske divizije preuzeo je komandu nad Drugom proleterskom, Četvrtom proleterskom, Drugom dalmatinskom i, naknadno, nad Desetom hercegovačkom brigadom.

Na sastanku Vrhovnog štaba u Lokvi Dernečište, dva dana kasnije, saopštena je i potvrđena odluka iz Mratinja da se od Prve i Druge proleterske divizije obrazuje Sjeverna, a od Treće i Sedme divizije, Južna grupa Glavne operativne grupe i da se Prva i Druga proleterska probijaju kao prvi, a Treća i Sedma udarna divizija sa težim ranjenicima kao drugi ešelon.

Četvrtog juna Štab Druge proleterske divizije stigao je na Dragoš-sedlo. Njegova radio-stanica privremeno nije imala veze ni sa Vrhovnim štabom ni sa Prvom proleterskom, a ni sa Trećom udarnom divizijom, ali se štab divizije nalazio u neposrednoj blizini Štaba Druge proleterske brigade sa kojim je bio u stalnom kontaktu. Uskoro je uspostavljena veza i sa Štabom Prve proleterske divizije, diskutovano je o cjelishodnosti napada na Košur i potrebi mijenjanja pravca nastupanja Prve proleterske divizije radi zaobilaska Košura. Neki dijelovi Četvrtе proleterske brigade bili su još na maršu iz Mratinja za Prepeličje i, dalje, za Mrkalj-klade. Pošto, usljed velikog snijega, nije mogla da se prebaci preko Presjeke, Druga dalmatinska brigada nastavila je pokret pravcem Ponor — Poljana — Suha gora — Mrkalj-klade, s tim što je predviđeno da jedan njen

bataljon najprije pojača 6. bataljon Prve proleterske brigade kod Suhe. Vrhovni štab se prebacio iz Lokve Đerđaš u Mrkalj-klade. Štab Prve proleterske divizije je u 9,30 časova obavijestio Štab Prve proleterske brigade o borbi na pravcu Ulobić — Trnovačko jezero i naredio mu da tamo uputi svoj 1. bataljon, a po potrebi još jedan bataljon Druge dalmatinske ili Šeste istočnobosanske brigade — u sporazumu sa komandantom Druge proleterske divizije i komandantom Druge dalmatinske brigade.

Prva i Druga proleterska divizija vršile su 4. juna pripreme za proboj prema ranijem planu, dok su brigade Druge grupe, u isto vrijeme, preduzimale mjere za obezbjeđenje ranjenika i bolesnika i pripremale se za proboj prema situaciji i ranijim direktivama.

Neprijateljske snage koje su djelstvovalе prema južnom boku naših glavnih snaga (Prva i Druga proleterska divizija), odnosno na pravcima dejstva brigada Druge proleterske divizije, 5. juna su bile ovako raspoređene:

— dijelovi grupe »Anaker« na lijevom boku sutjeskog mostobrana, na liniji Slano brdo — selo Grab — Koljeno — Ardov. Ta grupa će poslije 5. juna pomjeriti glavne snage ka svome lijevom krilu, na Koljeno i Ardov, sa namjerom da se probije ka Donjim i Gornjim Barama. Radi sadejstva tim snagama upućen je 118. izviđački bataljon, sa zadatkom da se preko Zelengore prebaci u rejon Bošćija glava — Uglješin vrh i odatle ugrozi desni bok i pozadinu Druge dalmatinske brigade na Barama. Te snage će idućih dana odigrati presudnu ulogu na tom važnom pravcu, onemogućivši da se njime probije Druga proleterska divizija sa Vrhovnim štabom.

— 7. SS divizija na liniji: Pivski manastir — selo Plužine — selo Brljevo — planina Bioč — Trnovačko jezero — Trnovačke kolibe — Volujak — Izgori, dejstvujući energično ka Mratinju, Magliću (izbiće na njega sutradan), Prijedoru, Jelovoj stazi i Suhoj, da bi ugrozila bok glavnih snaga i onemogućila proboj preko Sutjeske.⁵

U to vrijeme brigade Druge proleterske divizije našle su se u ovakvom rasporedu:

— Druga proleterska obezbjeđuje desni bok Glavne operativne grupe: 1. i 4. bataljon jugozapadno od Košura, na liniji selo Krekovi — Milinklade, 3. bataljon u rejonu sela Vrbnice, a 2. bataljon, tog

⁵ Na sjeveru je grupa »Gertler« posjela liniju Košur — Popov most i odatle ugrožavala desni bok mostobrana na Sutjesci, a sa Čehotine prema Jeleču prebacivala se borbeni grupa 369. divizije, da još više ojača obruč na pravcu glavnog proboja.

dana smijenjen sa položaja kod Gornjih i Donjih Bara od strane Druge dalmatinske, u pokretu ka selu Vrbnici;

— Druga dalmatinska brigada se, radi obezbjeđenja južnog boka mostobrana na Sutjesci, prikupljala na liniji Gornje i Donje Bare — Planinica;

— Četvrta proleterska brigada: glavnina na Dragoš-sedlu (u rezervi Vrhovnog štaba), jedan bataljon u pokretu ka Suhoj da bi smijenio 6. bataljon Prve proleterske, a jedan negdje kod Maglića;

— Deseta hercegovačka, koja će takođe ući u sastav Druge proleterske divizije, »držala je, zajedno sa Sedmom krajiškom, liniju Konjska Lastva — Javorak«. Uveče (5. juna) naređeno im je da se povuku sa Javorka: Sedma ka Tjentištu, a Deseta hercegovačka ka Magliću, s tim da zatvori sve pravce koji izvođe od Mratinja prema Vučevu.

Štab Druge proleterske divizije nalazio se u neposrednoj blizini Vrhovnog štaba na Dragoš-sedlu, radi lakšeg komandovanja i organizovanja zajedničkog pokreta preko Bara u pravcu Konjskih Voda.

Iscrpljujuće borbe u kotlu Sutjeske i pripreme za proboj

Toga dana (5. juna) grupa »Anaker« krenula je u napad jugozapadno od Suhe i izbila na južne padine Tovarnice skoro jednovremeno kad i Druga dalmatinska u Gornje i Donje Bare. Štab brigade je težio da najprije, poslije napornog marša, odmori i prikupi brigadu, a zatim da, sjutra dan u zoru, posjedne položaje na Tovarnici, da bi po svaku cijenu zatvorio pravac Bare — Suha i omogućio proboj Druge proleterske divizije planiranim pravcem preko Zelengore. Međutim, prilikom izbijanja ove brigade prema Gornjim Barama i Tovarnici, došlo je do žestokih susretnih borbi sa neprijateljskim dijelovima koji su se probijali prema Sutjesci. Prethodnički bataljon se ustrijemio na prethodnicu neprijatelja, dok je štab brigade, shvatajući opasnost od eventualnog neprijateljskog prodora ovim pravcem, ubrzo u boj bacio i drugi bataljon i tako uspio da odbaci neprijatelja ka Ardovu i Koljenu. Iznureni ranijim marševima i borbama, naši bataljoni su zastali pred Ardovom na liniji: Gornje Bare — Donje Bare — Planinica. Sljedeći dan prošao je u međusobnom izviđanju, čarkama, a jake formacije neprijateljske avijacije bombardovale su položaj Druge dalmatinske brigade. Ali, to je

bilo samo zatišje pred okršajima koji će tek nastupiti dva sljedeća dana i u kojima su se smjenjivali napadi i protivnapadi s jedne i druge strane. Brigada je u toku 6. i 7. juna (i pored velikih gubitaka) izdržala sve uporne napade neprijatelja, naročito na desnom boku, ispred Gornjih Bara.

Pošto je svoje snage ojačao izviđačkim bataljonom 118. divizije, koji se pojavljuje sa pravca Vita-Bare, neprijatelj je 7. juna napao desni bok Druge dalmatinske brigade u rejonu Gornjih Bara, sa ciljem da ih preko Donjih Bara izbaci u kanjon Sutjeske. U toku 7. i 7/8. juna položaji su po nekoliko puta prelazili iz ruku u ruke. Bataljon iz rejona Gornjih Bara, i pored sve upornosti, odbačen je prema Donjim Barama, pošto je, u tom teškom i nejednakom boju, izgubio polovinu ljudstva. Borba je dobijala sve dramatičniji karakter. Brigada se nesebično borila i sagorijevala u tom boju, jer je znala da od njegovog ishoda, i te kako, zavisi mogućnost ostvarenja sudbonosnih planova Vrhovnog štaba. Međutim, svi pokušaji da se Gornje Bare povrate nijesu uspjeli. I tako je neprijatelj, najzad, uspio da presiječe stazu za Zelengoru na predviđenom pravcu proboja Druge proleterske divizije, čime je taj pravac bio izgubljen za naše dalje planove. Druga dalmatinska brigada povukla se na Veliku i Malu Siljevicu, odakle je upornim dejstvima, i dalje krvareći, jedva sprečavala dalji prodor neprijatelja od Suhe ka Tjentištu.

Prateći, zajedno sa štabom Druge proleterske divizije, tok borbe Druge dalmatinske brigade, Vrhovni komandant se mnogo brinuo za sudbinu te jedinice, njenih boraca i starješina, koji su se nesebično žrtvovali u tom sudbonosnom času za sve naše snage. Situacija je bila tim dramatičnija što se nije moglo ništa učiniti da bi se ojačao njen položaj, a kamoli da se moglo misliti na njeno smjenjivanje i izvlačenje iz borbe. Vrhovni štab je raspolagao sa svega tri bataljona Četvrte proleterske brigade u rejonu Dragoš-sedla, a ta jedina rezerva se, ni u toj situaciji, nije smjela uputiti kao pojačanje na pravac Bara. Zbog izmijenjene situacije na tom pravcu, Četvrta proleterska brigada se, kao čelni udarni odred, morala probijati na pravcu Prve proleterske divizije, da bi tek tada (kao što se i desilo) osiguravala desni bok Druge dalmatinske i Desete hercegovačke brigade (kasnije) i njihovo izvlačenje preko Hrčavke i padina Ozrena u pravcu proboja Druge proleterske divizije. Vrhovni komandant je u toku borbe, lično i preko Štaba Druge proleterske divizije, odavao priznanje borcima i starješinama i bodrio ih da izdrže još koji dan, dok se situacija, dejstvima naših glavnih snaga, ne promijeni u našu korist.

Šestog juna, kada se još nije znalo za ishod boja na Barama, donesena je konačna odluka o pravcu i načinu proboja snaga prvog ešelona Glavne operativne grupe. Došlo se do zaključka da se naše snage mogu probiti samo preko Zelengore, stazom preko Milinklada i istočno od Bara u pravcu Govze i Rataja i dalje preko komunikacije Kalinovik — Foča. Prvom stazom trebalo je uputiti Prvu proletersku, a drugom — Drugu proletersku diviziju s kojom će ići i Vrhovni štab.⁶

U očekivanju ishoda boja kod Bara, Vrhovni komandant, Vrhovni štab, Štab Druge proleterske divizije, Četvrta proleterska i Sedma krajiška brigada spuštali su se, 7. juna, ka Suhoj sa ciljem da se u smislu prvobitne odluke prebace preko Sutjeske u pravcu Zelengore. I toga dana su Prva i Druga proleterska divizija vodile teške borbe da bi se probile iz okruženja, proširile svoje mostobrane, najuže povezale svoje snage i time obezbijedile proboj na svojim pravcima i prelazak i ostalih snaga preko Sutjeske.

Početak lomljenja obruča

U vezi sa odlukom od 6. juna, komandant Prve proleterske divizije je 8. juna izjutra obavijestio Vrhovni štab o situaciji na svom pravcu i o svojoj namjeri da toga dana (poslije pada mraka), u saglasnosti sa delegatom Vrhovnog štaba, izvrši proboj na svom pravcu. To je bila smjela inicijativa komandanta Prve proleterske divizije Koče Popovića, koji je ocijenio da će se probiti dan ranije nego što je to očekivano (i dogovoreno) u Vrhovnom štabu. Njegovo obavještenje primljeno je sa izvjesnom skepsom i u Vrhovnom štabu i u Štabu Druge proleterske divizije, jer je postojala bojazan da se brigade Druge proleterske divizije (pošto se nijesu mogle probijati ranijim pravcem, a bile su angažovane u borbama) neće moći lako odlijepiti od neprijatelja koji je nastupao od Konjskih Voda prema Barama i da će neprijatelj prije njih zauzeti Ozren, Milinklade i Hrčavku i time onemogućiti Drugoj proleterskoj diviziji da se probije

⁶ Toga dana stanje na južnom boku Glavne operativne grupe postaje sve ozbiljnije. Jaki dijelovi 7. SS divizije izbili su na Maglić, ovladali Mratinjem i pojačali pritisak ka Sušičkom potoku i Suhoj, a dijelovi grupe »Anaker« vršili su grupisanje prema Gornjim i Donjim Barama, pripremajući se za odsudnije napade na tom sektoru u sadejstvu sa izviđačkim batalionom 118. divizije. S druge strane, Sedma krajiška brigada se po napuštanju Javorika povlačila ka Tjentištu, a Deseta hercegovačka, na koju je sada palo cjelokupno obezbjeđenje lijevog boka, povukla se sa Konjske Lastve na Maglić, gdje je zatvorila samo pravac preko Prijedora za Suhu. Druga dalmatinska brigada odoljevala je jakim njemačkim snagama u rejonu Bara.

pravcem Prve proleterske divizije (koji je, kako je izgledalo, ostao jedina mogućnost proboja svih naših snaga u toj situaciji). Brzom intervencijom Vrhovnog komandanta i Štaba Druge proleterske divizije, čije su se brigade najuže povezale sa brigadama Prve proleterske divizije, osiguran je bok i pozadina Prve proleterske divizije i osuđene namjere neprijatelja u pravcu Ozrena, Milinklada i Hrčavke. Blagodareći pravilnoj procjeni situacije, smjeloj i promišljenoj inicijativi komandanta Prve proleterske divizije (koju su pri izvršenju proboja podržale snage Druge proleterske divizije), ubrzo je nađeno najbolje rješenje za izlaz iz te tako teške situacije. Da je neprijatelj uspio da zatvori obruč oko glavnih snaga Glavne operativne grupe (poslije proboja Prve proleterske divizije) izbijanjem na Ozren, Milinklade, Hrčavku, Lučke kolibe i Vrbničke kolibe, situacija bi se i te kako iskomplikovala i za Prvu proletersku diviziju i ostale snage koje su se spremale za proboj sljedećeg dana, pod direktnim rukovodstvom Vrhovnog komandanta. Zahvaljujući intervenciji Vrhovnog komandanta, smjelim i brzim dejstvima svih snaga Prve i Druge proleterske divizije, desilo se ono što je predviđao komandant Prve proleterske divizije, ostvarujući zamisao Vrhovnog štaba. Zato je ovakva inicijativa komandanta Prve proleterske divizije Koče Popovića ubrzo dobila priznanje i od Vrhovnog komandanta i od štabova divizija koje su se probile na tom pravcu.

Djelovi 7. SS divizije 8. juna su zauzeli Maglić (Δ 2386) i katun Prijevor i počeli tući rejon u kome su se nalazili Vrhovni štab i Štab Druge proleterske divizije, koji su se pripremali za prelazak Sutjeske na pravcu Prve proleterske divizije. Poslije povlačenja Desete hercegovačke sa Prijedora ka Sutjesci (povukao se i bataljon Četvrte proleterske), jake snage 7. SS divizije uspjele su da izbiju pred mrak na Sutjesku kod Suhe i time omoguće i drugim njemačkim jedinicama da sa Boščijske glave produže nadiranje ka Ljubinom grobu. Snage od Suhe produžile su napad dolinom Sutjeske, u susret 118. diviziji.

Toga dana Vrhovni štab je, po prelasku Sutjeske, zastao u šumi na padinama Kazana. U blizini je bila i glavnina Četvrte proleterske brigade sa Štabom Druge proleterske divizije. Još neko vrijeme se čekalo da Druga dalmatinska, u sadejstvu sa Majevičkom brigadom, eventualno odbaci neprijatelja i otvori put za Bare, jer se iz mnogo razloga strijepilo od toga da se samo jednim pravcem (pravcem Prve proleterske divizije) nastupa tako jakim snagama. Dakle, plan je bio obezbijediti bar toliko širok front koji bi osigurao proboj i nastupanje u dva pravca da bi se izbjegao ponovni pokušaj neprijatelja da

zatvori obruč oko naših snaga, te da bi se tako što prije izišlo na široko operativno prostranstvo. (Zbog kritičnog stanja kod Druge dalmatinske Vrhovni štab je bio prinuđen da uputi Majevičku brigadu sa Tjentišta ka Barama). A kad je postalo jasno da je nemoguć proboj preko Gornjih Bara ka Zelengori, Vrhovni štab, Štab Druge proleterske divizije i Četvrta proleterska brigada su, pod vatrom neprijateljske artiljerije, krenuli pravcem Prve proleterske divizije, pored Krekova, za Milinklade. Štab Druge proleterske divizije naredio je Drugoj dalmatinskoj, koja je u to vrijeme još vodila teške borbe oko Donjih Bara (Mala i Velika Siljevica), da se, uz pomoć Desete hercegovačke brigade, postepeno pomjera ka Ozrenu, nasloni na naše snage i uključi u sastav divizije. Pri tom joj je naređeno da pri povlačenju održava čvrstu borbenu vezu sa Desetom hercegovačkom brigadom, da svojim aktivnim dejstvima stalno obezbjeđuje bok sa tog pravca i što prije se poveže sa Četvrtom proleterskom, koja je već vodila borbe oko Ozrena i ka Ljubinom grobu, radi zaštite boka i pozadine Prve proleterske divizije.

Prolazeći pored Košura, bataljoni Druge proleterske divizije (Druge i Četvrte proleterske brigade) svojim aktivnim dejstvima onemogućili su efikasno dejstvo grupe »Gertler« u pravcu Milinklada i Tjentišta i osiguravali izvlačenje bataljona Druge proleterske brigade iz rejonu Košura. Ovi bataljoni su već nekoliko dana oko Košura vodili iscrpljujuće danonoćne borbe slične onim koje su vodili bataljoni Druge dalmatinske u rejonu Bara. Bilo je krajnje vrijeme da se otkaae od toga rejonu i poštede daljih krvavljenja.

Vrhovni štab i Štab Druge proleterske divizije krenuli su 9. juna iz Milinklada, preko Krekova, ka Hrčavki. U to vrijeme su snage Glavne operativne grupe, pored teškoća u savlađivanju neprijateljevog otpora na zemlji, bile izložene i vrlo intenzivnom bombardovanju avijacije, koja je tukla položaje i pravce kretanja naših brigada. Avijacija je toga dana neprekidno dejstvovala na uskoj prostori Milinklade — Ozren — Krekovi, tukući, naročito, dolinu Hrčavke kojom su se kretale kolone brigada Druge proleterske divizije, Vrhovni štab i ranjenici. Pri takvom jednom bombardovanju, i to tek što je Vrhovni štab bio izišao iz Hrčavke, jedna neprijateljska eskadrila obasula je rejon razmjštaja Vrhovnog štaba i ranila Vrhovnog komandanta.⁷ Vijest o ranjavanju Vrhovnog komandanta

⁷ Tu su poginuli engleski kpetan Stjuart i Titov kurir Đuro Vujović. Od bombardovanja u Hrčavki istog dana je poginuo i komandant Četvrte proleterske brigade Vako Đurović.

brzo je prostrujala kroz sve naše brigade, još jače zbila naše redove i razbuktala želju za osvetom i probom preko leševa elitnih neprijateljskih jedinica.

U međuvremenu neprijatelj je uspio da odbaci glavninu Druge dalmatinske i Desete hercegovačke brigade ka Sutjesci i Tjentištu, gdje su se našli Majevička i dva bataljona Šeste istočnobosanske brigade. Iako je prolaz između Vilinjaka i Ozrena vrlo težak i neprohodan, ove dvije brigade su krenule tim pravcem, spustile se predveče preko sedla Pleća u Hrčavku, povezale se sa Sedmom krajiškom brigadom i ušle u raspored Druge proleterske divizije. Djelovi Druge proleterske brigade upućeni su na Planik radi obezbjeđenja lijevog boka i zatvaranja pravca Tisovica — Zelengora.

Proboj

Pošto je odlučio da nastavi nadiranje ka sjeveru, Štab Prve proleterske divizije je, 9. juna u 16,30 časova, obavijestio o tome Štab Druge proleterske divizije, ukazujući mu na potrebu da dijelom svojih snaga dejstvuje prema Javorku i Ljubinom grobu, kao i da obezbijedi pravac prema Zelengori i desni bok prema Košuru i Zamrštenu. Ovim bi se omogućilo da se Prva proleterska, Treća krajiška i Majevička brigada uvedu u proboj pravcem Vrbničke kolibe — Balinovac — selo Jeleč, a Sedma krajiška i Šesta istočnobosanska brigada pravcem Vrbničke kolibe — planina Ruda. U vezi s tim, a u duhu odluke Vrhovnog štaba od 3. juna o probijanju Prve i Druge proleterske divizije (koja je bila još uvijek na snazi), Štab Prve proleterske divizije je zamolio Štab Druge proleterske divizije da se što prije oslobode Sedma krajiška, Šesta istočnobosanska i Majevička brigada i upute ka Vrbničkim kolibama. Štab Prve proleterske divizije uzimao je donekle u obzir i mogućnost da će se Druga proleterska divizija, ipak, probiti preko Zelengore u sjeverozapadnom pravcu. U međuvremenu, Štab Druge proleterske divizije je naredio Drugoj dalmatinskoj brigadi da se prebaci na Lučke kolibe, a kad je dobio obavještenje da će Prva divizija energično krenuti naprijed, zaključio je da treba što prije osigurati stazu Katunišće — Lučke kolibe, obezbijediti se prema Zelengori i Vrbnici, a zatim što prije krenuti za Prvom divizijom — kao jedinim mogućim pravcem za proboj. U tome smislu Štab divizije je podnio i prijedlog Vrhovnom štabu, koji je već razmatrao takvu odluku.

Sjutradan su brigade, duž staze ka Lučkim kolibama, bile izložene neprijateljskim udarima sa oba boka: desni je bio ugrožen sa

linije Stružničko brdo — Treskavac, a lijevi sa linije Videž — Orlovača — Bošćija glava. Situacija je bila takva da je neprijatelj mogao mjestimično čak i da prostreljuje naš borbeni poredak svojom mitraljeskom vatrom. Da bi se obezbijedio taj uzani prolaz, Druga proleterska brigada je hitno prebačena na Košutu, a Četvrta proleterska na Ljubin grob. (Pred večer je Četvrtu proletersku smijenila Deseta hercegovačka brigada).

Kada su se snage Prve grupe sa Vrhovnim štabom i Štabom Druge proleterske divizije (10. juna) uspele na Lučke kolibe, u Vrhovnom štabu se morala donijeti odluka o daljem radu. Pošto je već otpala mogućnost prodora Druge proleterske divizije preko Treskavice ka Bradini, ostalo je jedino da i ona nastupa pravcem Prve proleterske divizije koja je već bila načela neprijateljski obruč. Radi toga su formirane dvije kolone: desna — Druga proleterska, Šesta istočnobosanska i Druga dalmatinska brigada, pod komandom načelnika Štaba Druge divizije, i lijeva — Četvrta proleterska, Sedma krajiška, Majevička i Deseta hercegovačka brigada — sve pod komandom komandanta Druge proleterske divizije.

Pred večer je Štab Četvrte proleterske brigade obavijestio Štab Druge proleterske divizije da njen 5. bataljon vodi tešku borbu da bi osigurao da se Sedma banijska divizija, koja se probijala prema Vrbničkim kolibama, poveže sa Prvom grupom i priključi joj se radi daljeg proboja.⁸

Toga dana su, prema naređenju Štaba Druge proleterske divizije izdatog sa Lučkih koliba, iznureni 1. i 4. bataljon Druge proleterske brigade povučeni s Tisovog brda (k.1379) i potoka Hrčavke u sastav svoje brigade, pošto ih je smijenio 5. bataljon Četvrte proleterske brigade, koja je usmjerena najtežim pravcem: Tisovo brdo — Ljubin grob. Pri tome je 5. bataljon Četvrte proleterske brigade dobio zadatak da preuzme osiguranje prema Bošćijoj glavi (k.1710) i Vilinjaku (k.1764) i prihvati brigade Prve grupe koje su izlazile iz doline Sutjeske i Hrčavke, a eventualno i neke formacije iz Druge grupe. I zaista, ovaj bataljon je, uz osjetne gubitke (12 poginulih i preko 20 ranjenih boraca), odbijao žestoke napade neprijatelja na Tisovo brdo i (prema naređenju Štaba Druge proleterske divizije) obez-

⁸ Ova inicijativa komandanta 7. divizije prihvaćena je od Vrhovnog komandanta (pohvaljena su dejstva Četvrte proleterske), iako je ova divizija ranije bila dobila zadatak da se kao Druga grupa probije sa Trećom udarnom divizijom i ranjenicima. (Kamo sreće da je to isto mogla učiniti i Treća udarna divizija, makar i po cijenu žrtvovanja izvjesnog dijela ranjenika!) Vrhovni komandant je tada donio odluku da se Sedma divizija osloni na Drugu proletersku diviziju i sa njom u najužem sadejstvu, nastupa ka Govzi.

bijedio izvlačenje Sedme banijske divizije koja se probijala za Prvom grupom. Za to će mu Štab Sedme banijske divizije uputiti zahvalnicu.

Dok je 5. bataljon Četvrte proleterske brigade vodio tešku borbu za osiguranje prolaza Sedme banijske divizije, dotle su i ostali bataljoni ove brigade, kao lijeva pobočnica, vodili upornu borbu za osiguranje pravca od Tisovog brda preko Ljubina groba do Balinovca. Neprijatelju je bila jasna uloga ove pobočnice u odnosu na naše snage koje su se probijale ka komunikaciji Foča — Kalinovik, pa je angažovao avijaciju i jake snage — naročito u pravcu Ljubina groba, kao najosjetljivije tačke našeg borbenog poretka. Na goloj kosi na kojoj se nalazi Ljubin grob, Nijemci su uz jaku podršku avijacije nekoliko puta jurišali na položaje 3. bataljona. U borbama prsa u prsa, ovaj bataljon proletera je izdržao — isto onako kao što je izdržala i Druga proleterska na Košuru, Druga dalmatinska na Barama, ili 5. bataljon Četvrte proleterske na Tisovom brdu — sve juriše nadmoćnog neprijatelja koji je srljao u živo meso naših brigada. Time su hrabri branioci Ljubinog groba omogućili da se Vrhovni štab, ranjenici, kolone naših brigada i Štab Druge proleterske divizije probiju za Prvom proleterskom divizijom. Bataljon je izgubio trećinu svojih efektivaa, ali i dobio najviša priznanja.⁹

Zbog pojave dijelova grupe »Fišer« na lijevom boku, Štab Druge proleterske divizije uputio je 11. juna, preko rijeke Govze, Četvrtu proletersku i 1. bataljon Sedme krajiške brigade pravcem Radomišlje — Vratlo.

Vrhovni štab je (izjutra 12. juna) još jednom, zajedno sa Štabom Druge proleterske divizije, ispitao mogućnost eventualnog proboja Druge i Sedme divizije pravcem Konjske Vode — planina Lelija i preduzimanja energičnog nastupanja ofanzive pravcem Lelija — Obalj — Umoljani, ka srednjoj Bosni, da bi razvukao neprijateljske snage, izašao na što šire operativno prostranstvo i što brže se povezao sa snagama Narodnooslobodilačke vojske u Bosni. Prema toj zamisli Vrhovni štab je usmjerio donekle i dejstva Prve proleterske divizije. Međutim, zbog postignutog uspjeha na pravcu Prve divizije, Vrhovni štab je istog dana uveče odustao od takve namjere i ponovo obje ove divizije orijentisao na pravac Prve proleterske divizije. Na savjetovanju na Mrčin-kolibama Vrhovni štab je odlučio da se

⁹ Za požrtvovano držanje i »istaknuti masovni heroizam na Ljubinom grobu«, Prezidijum Narodne skupštine Federativne Narodne Republike Jugoslavije 20. decembra 1951. je odlikovao 2. četu 3. bataljona Četvrte proleterske brigade Ordenom zasluga za narod I reda.

čitava grupa prebaci u istočnu Bosnu preko pruge Višegrad — Sarajevo, a zatim je depešom obavijestio Treću udarnu diviziju o stanju na pravcu proboja i uputio joj naređenje za dalji rad.¹⁰

Svi pokušaji neprijatelja (369. divizije) da, uz podršku tenkova i avijacije, ponovo ovlada komunikacijom Foča — Kalinovik i na tom posljednjem obruču dobije bitku u kojoj je skoro mjesec dana bezuspješno krvario — ostali su bez uspjeha. Uveče 12. juna uvedene su u borbu preostale brigade Prve i prednji dijelovi Druge proleterske divizije.

Sjutradan izjutra počeo je prelazak glavnine naših snaga preko puta Kalinovik — Foča, s tim što je osiguranje pravca prema Kalinoviku, po naređenju Štaba Druge proleterske divizije, vršila Četvrta proleterska brigada. Radi boljeg osiguranja lijevog boka, komandantu Druge proleterske divizije stavljena je na raspolaganje i Sedma banijska brigada koja je tamo stigla nešto kasnije (u toku kretanja bila je napadnuta iz vazduha). Slijedećeg dana brigade Druge proleterske divizije prikupljale su se radi konsolidovanja i nastupanja u određenom pravcu, tako da su 15. juna uveče krenule sa prostorije Kozarevići — Mazlina — Modro Polje u pravcu puta i željezničke pruge Višegrad — Sarajevo. Toga dana je Deseta hercegovačka brigada upućena iz sela Sokola ka Rogaju u Hercegovinu.

Do zore 17. juna glavnina Glavne operativne grupe prebacila se preko Jahorine, poslije čega je Druga proleterska divizija (Druge i Četvrta proleterska i Druga dalmatinska brigada) raspoređena u Gornju Praču. U blizini je bila i Sedma banijska divizija koja je, prema naređenju Vrhovnog štaba, sa Drugom proleterskom divizijom obrađovala jednu nastupnu kolonu.

Druga proleterska divizija je u toku noći 17/18. i dana 18. juna prešla prugu Sarajevo — Višegrad na odsjeku Sjetlina — Stambolčić — Pale, i to glavnina koju su sačinjavale Četvrta proleterska i Druga dalmatinska brigada kod Sjetline, a Druga proleterska briga-

¹⁰ Vrhovnom komandantu je tom prilikom predloženo da naredi Trećoj udarnoj diviziji da se, žrtvujući dio ranjenika, odmah probija za ostalim divizijama. Vrhovni komandant to nije mogao prihvatiti. On je tada, otprilike, rekao da to ne može narediti ni kao generalni sekretar Partije, ni kao Vrhovni komandant, ni kao čovjek. Iz toga je bilo jasno da bi takvo naređenje komande grupe bilo ocijenjeno samo kao jedini izlaz iz tako teške situacije.

Na istom savjetovanju riješeno je da se u pogodnom momentu, poslije prelaska komunikacije Kalinovik — Foča, Deseta hercegovačka brigada uputi u Hercegovinu, kako bi se tako popunila i, kasnije, razvijanjem dejstava na tom važnom području, formirala nove jedinice. Život će ubrzo potvrditi ispravnost ove odluke: brigada je u Hercegovini, poslije kapitulacije Italije, brzo narasla, tako da je krajem 1943. formirana i Dvadesetdeveta udarna hercegovačka divizija.

da kod Stambolčića. U toku noći 18/19. juna kod Sjetline su se prebacili i Vrhovni štab i Štab Druge proleterske divizije. Dio Vrhovnog štaba došao je u Babiće (6 km sjeverno od Sjetline), gdje je nešto kasnije stigao i Štab Druge proleterske divizije.

Ovim je Glavna operativna grupa izvršila proboj iz okruženja, osujetila pokušaje neprijatelja da oko nje ponovo zatvori obruč i izišla na novo operativno prostranstvo, spremna za dalja ofanzivna dejstva — do kojih je uskoro i došlo.

Neka operativna iskustva i pouke

Bitka na Sutjesci odigrala se uskoro poslije bitke za slobodnu teritoriju i bitaka na Neretvi i Drini. Pošto je uspješno riješila prve tri bitke, Glavna operativna grupa je izbila na novo operativno prostranstvo (u Crnu Goru i Hercegovinu), odakle je mogla ofanzivno dejstvovati u nekoliko važnih pravaca, od kojih je zavisio dalji razmah Narodnooslobodilačke borbe (u Srbiji, Hercegovini, Crnoj Gori), podržati snage u Makedoniji i Narodnooslobodilački pokret Albanije. Zato su njene snage odmah pristupile ofanzivnim dejstvima radi konsolidovanja svog položaja, uništenja nekih italijanskih garnizona, razbijanja četnika i popune svojih jedinica.

Iako iscrpene, opterećene ranjenicima i bolesnicima (tifus), snage Glavne operativne grupe smjelo su krenule u novu ofanzivu, tako da su postale ozbiljna opasnost po italijanske garnizone u sjevernim krajevima Crne Gore. Poslije tih dejstava pred njima se otvarala nova velika perspektiva — zakucati na vrata Srbije i pružiti ruku tamošnjim našim snagama koje su, iako male, vodile upornu borbu i sa okupatorskim trupama (Nijemcima i Bugarima) i sa kvislinškim snagama Nedića i četnika.

Već su bile otpočele pripreme akcija protiv italijanskih garnizona u Kolašinu, Mojkovcu, Mateševu i Bijelom Polju, a pripremani su planovi dejstava prema Beranama i Andrijevići i protiv vasojevićkih četnika. Planovi Vrhovnog štaba i štabova divizija bili su jasni i ostvarljivi. Novo oružje za naoružanje boraca koji će stupiti u brigade Glavne operativne grupe bilo je na domaku našim snagama. Postojali su svi uslovi da se naše brigade popune novim borcima i da se nadoknadi oružje izgubljeno u ranijim teškim bitkama, te da naše brigade narastu u mnogo jače sastave. Italijanske trupe ne bi mogle spriječiti izvršenje tih naših namjera, već bi više služile kao izvor tehnike i opreme za popunu naših formacija.

Međutim, u toj situaciji neprijatelj je brzo spremao novu protivofanzivu protiv snaga Glavne operativne grupe (sa nekoliko njemačkih i italijanskih divizija, jednom nepotpunom bugarskom divizijom i kvislinškim hrvatskim formacijama). Položaj naših snaga i konfiguracija zemljišta dozvoljavali su da se ove neprijateljske snage lako izoluju i tuku. Međutim, one su, istovremeno, bile i tako postavljene da ih je neprijatelj, u slučaju jedne protivofanzive jakim snagama sa osloncem na postojeće garnizone, mogao dosta lako nabaciti na planinske masive Sinjajevine, Durmitora, Maglića i Zelengore.

Koncentracijom nadmoćnih snaga na pravcima: Pljevlja, Kolašin, Nikšić, Gacko, Kalinovik i Foča, neprijatelj je težio da, najprije, stegne обруч oko Glavne operativne grupe i Vrhovnog štaba (koji je neposredno rukovodio grupom i u ovoj operaciji), a zatim da ih razbije i potpuno uništi. Blagodareći brižljivim pripremama, iznenadnom početku i jednovremenim dejstvima, neprijatelj je zatekao naše snage u prilično razvučenom rasporedu, tako da su se samo brzim reagovanjem, stalnim sadejstvom i vještim manevrima mogli spriječiti prodori klinova, razdvajanje snaga Glavne operativne grupe i njihovo tučenje po dijelovima. A kad su već otkrivene takve namjere neprijatelja, Vrhovni štab je preduzeo sve mjere da obezbijedi jedinstvo dejstva grupe — uspostavljen je stalan i čvrst kontakt sa štabovima divizija, kako bi njihovi efektivni bili najracionalnije upotrijebljeni.

Naše komandovanje bilo je već osposobljeno da brzim i energičnim dejstvima parira nastupanja neprijatelja na pojedinim pravcima i u cjelini, ali su naše snage bile nedovoljne da u samom početku suzbiju neprijatelja, brzo preorijentišu svoja dejstva i energičnim ofanzivnim protivdejstvima izigraju njegove namjere. No, bez obzira na to, naše snage se nijesu samo branile već su, elastičnim dejstvima i bržim manevrima, tražile i nalazile najbolje izlaze iz te situacije. Tako su, prema situaciji, brigade jedne divizije pretpotčinjavane drugoj, formirana je Drinska operativna grupa, zatim dvije grupe divizija itd. Sve to je činjeno radi očuvanja inicijative, najefikasnije upotrebe tako oskudnih trupa protiv oko šest puta jačih neprijateljskih snaga, i da bi Vrhovni komandant mogao direktno i neposredno uticati na vođenje svakog boja radi obezbjeđenja vođenja cijele operacije i proboja iz okruženja.

Situacija se tako brzo razvijala da je bila prava mudrost brzo dejstvovati, sačuvati inicijativu i spriječiti neprijatelja (koji je energično nadirao, napadao i srljao ka cilju) u ostvarivanju plana o uniš-

tavanju naših snaga. Trebalo je, dakle, najelastičnije i najracionalnije upotrebljavati ionako oskudne snage, tako reći svaku brigadu i svaki bataljon, da bi se osujetile namjere neprijatelja i obezbijedilo sprovođenje naših zamisli u djelo. To se postizalo pretpotčinjavanjem brigada, formiranjem grupa, davanjem zadataka pojedinim brigadama neposredno od strane Vrhovnog komandanta, intervenisanjem na licu mjesta, gotovo neprekidnim praćenjem obostranih dejstava na svim pravcima. Sve je to bilo u skladu sa idejom da se tim intervencijama naše trupe što prije usmjere i dovedu u pogodan položaj za izvršenje proboja, koji je Vrhovni štab planirao od momenta kada su se jasno ispoljile namjere neprijatelja. A samo tako je Vrhovni štab mogao uspješno i na vrijeme spriječavati mnoge prodore neprijatelja koji bi naše trupe mogli dovesti čak i u bezizlazan položaj (da se i malo kasnilo ili čekalo na određene formacije). Recimo, da Vrhovni komandant nije lično intervenisao Drinskom operativnom grupom u pravcu Vučevo — Popov Most — Sutjeska, i da neprijatelj nije odbačen u momentu kada je prijetila opasnost da izgubimo Vučevo, ili da nije brzo intervenisao dejstvom na kolonu koja je od Plužina nastupala prema Javorku i Mratinju, ili da nije naredio Štabu Druge proleterske divizije da uputi Drugu dalmatinsku brigadu na Bare da osigura pravac od Konjskih Voda i spriječi izbijanje neprijatelja ka Sutjesci i Hrčavki, ili da nije svojevremeno orijentisao Prvu proletersku diviziju na pravcu proboja glavnih snaga, a odmah za njom uputio i Drugu proletersku diviziju — neprijatelju bi pošlo za rukom da nas opkoljene rasiječe na nekoliko grupa i da otpočne uništavati grupu po grupu, pa i diviziju po diviziju. Da u tim odlučnim momentima Vrhovni komandant nije lično sa komandantima divizija vršio pregrupisavanje snaga i organizovao sadejstva divizija i brigada Glavne operativne grupe — neprijatelj bi ostvario mnoge od svojih paklenih namjera. Nesumnjivo je da bi se to katastrofalno odrazilo na ishod bitke na Sutjesci i na proboj naših trupa iz okruženja u tom prelomnom momentu narodnooslobodilačkog rata. A posljedica toga bila bi ne samo uništenje elitnog dijela Narodnooslobodilačke vojske, već mnogo nedoglednije — pored gubljenja te udarne pesnice narodnooslobodilačkog rata, bio bi, vjerovatno, zadan udarac i Vrhovnom štabu, što bi uticalo na dalje vođenje rata u cjelini. A baš zato što neprijatelj nije uspio da ostvari svoju namjeru i što je Vrhovni štab takvim komandovanjem sačuvao naše snage kao cjelinu — te snage su se tako uspješno nosile sa neprijateljem i organizovano i na vrijeme (u odlučnom momentu) izvršile proboj u toku ove najteže i najnapornije operacije narodnooslobodilačkog rata.

U operativnom smislu, bitka na Sutjesci se može podijeliti u četiri etape: *prva* obuhvata proboj naših snaga ka Sutjesci, odnosno dejstvo u cilju spriječavanja neprijatelja da zauzme Vučevo i Mratinje i time osujeti proboj naših snaga tim pravcem; *drugu* čine dejstva u okruženju u širem rejonu Sutjeske (spriječavanje prodora neprijatelja u naš borbeni poredak i aktivna dejstva naših trupa radi zauzimanja najpogodnijeg položaja za izvršenje prodora); *treća* zahvata izvršenje prodora, odnosno raskidanje neprijateljskog obruča; *četvrta* se poklapa sa izlaskom naših snaga na novo, operativno prostranstvo poslije prelaska komunikacije Višegrad — Sarajevo.

Karakteristično je da smo u toku svake od te četiri etape zamašne i velike bitke na Sutjesci i mi i neprijatelj brzo reagovali, tražeći najbrže puteve ostvarenja svojih zamisli, shvatajući da gubljenje inicijative ili nadigravanje od strane neprijatelja mora biti presudno za ishod ove grandiozne bitke. Bojevi su se neprekidno smjenjivali — neprijatelj je pokušavao da nas razbije i uništi, i obratno. Karakteristično je i to da su obje strane imale inicijativu, tako živu i neprekidnu da skoro i nije bilo predaha, već samo smjene u akcijama i protivakcijama. Naše snage, koje su bile iscrpene i opterećene hiljadama ranjenika čiji se broj stalno povećavao, bile su u mnogo težem položaju, jer su bile okružene i skoro lišene svog moćnog oružja — manevra. One su se zato u danonoćnim borbama sve više iscrpljivale i krvarile, opterećujući se sve većim brojem ranjenika koji su ih sve više vezivali i onemogućavali im da ispolje sve svoje moći. Ali se i neprijatelj zamarao i sve više krvario, a da nije mogao riješiti bitku u svoju korist, bez obzira na veliku sposobnost manevrovanja (izbio je čak i na vrh Maglića), na vođenje upornih bojeva bez predaha, na veliku brojnu i tehničku nadmoćnost i na izvanrednu snabdjevenost trupa. U tako teškoj situaciji duh borbe i težnja za probojem nijesu ni za momenat bili pokolebani, već su se rasplamsavali i čeličili u svim redovima moralno čudesnih boraca i starješina svih naših divizija. Tako je počela, vođena i završena ova velika bitka. Velika ideja narodnooslobodilačke borbe sve više je sjeđinjavala borce i starješine, naše brigade i divizije — u natčovječanskoj borbi vođenoj u tako teškim uslovima da se oni ne mogu opisati. Briga za druga, briga za ranjenika i bolesnika, i potpuno slivanje ličnog sa opštim u toj bici na život i smrt — bili su isto tako jaki kao i težnja za probojem. A ta velika težnja ostvarena je baš zato što niko nije mislio samo na sebe — već na cjelinu i pobjedu koju je samo ta cjelina i mogla izvojevati i od bitke na Sutjesci napraviti jednu od najvećih epopeja narodnooslobodilačkog rata.